

مطالعه باستان‌گرایی در نگاره‌های نسخه چاپ سنگی شاهنامه امیر بهادری

فرزانه فلاحی * ابوالقاسم دادور **

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۴/۷

صفحه ۶۳ تا ۷۷

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

باستان‌گرایی از جریان‌های فکری بود که در اواخر دوره قاجار توسط برخی متفکرین آزادی‌خواه، نویسندگان، ادبا و رجال درباری مطرح گردید. این پدیده به ستایش و احیای جهان‌بینی دوران پیش از اسلام و تکریم قدرت سلسله‌های پادشاهی ایرانی پرداخت و عرصه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی، ادبی و هنری جامعه را تحت تأثیر خود قرار داد. شاهنامه چاپ سنگی امیر بهادری یکی از صدها آثاری بود که سعی در تجلی این اندیشه از طریق هنر داشت. این اثر مهم در دوره مظفرالدین‌شاه قاجار به دستور امیر بهادر، وزیر و رئیس گارد سلطنتی، تهیه و در دوره محمدعلی شاه به چاپ رسید. هدف از این پژوهش تحلیل بصری باستان‌گرایی در نگاره‌های نسخه مذکور است. سوالات پژوهش نیز عبارتند از: ۱- باستان‌گرایی در نگاره‌های شاهنامه امیر بهادری با چه نشانه‌ها و علایمی متجلی شده است؟ و ۲- منابع الهام بخش نگارگران این شاهنامه چه بوده است؟ روش تحقیق توصیفی-تحلیلی با تفسیر و تطبیق داده‌ها که حاصل واکاوی ۵۰ نگاره از شاهنامه امیر بهادری بود پرداخته شد و جمع‌آوری اطلاعات نیز به صورت فیش‌برداری از منابع کتابخانه‌ای، مشاهده و گزینش تصاویر بوده است. نتایج حاکی از آن بود که؛ باستان‌گرایی در نگاره‌های شاهنامه مذکور که حاصل میل امیر بهادر به خشنود نمودن شاه‌نامید از بقای سلطنت بود؛ هم به صورت روح حاکم بر فضاسازی نگاره‌ها و هم به صورت بازآفرینی مؤلفه‌ها و عناصر هنرهای ایران باستان تجلی یافته است. برخی از این مؤلفه‌ها عبارتند از: نقش‌مایه‌های ملی و میهنی، آرایش صحنه و حالات پیکره‌ها بر اساس نقش برجسته‌های هخامنشی و ساسانی، تأکید بر تاج‌های پادشاهان هخامنشی و... منابع الهام بخش و یا به عبارتی الگوی نگارگران این نسخه نیز آثار معماری و اشیاء برجای مانده از ادوار تاریخی ایران باستان و برخی کتب مصور تهیه شده در دوران قاجار از جمله آثار العجم و نامه خسروان بوده است.

واژگان کلیدی

باستان‌گرایی، چاپ سنگی، شاهنامه امیر بهادری.

* عضو هیئت علمی گروه گرافیک، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، شهر اهواز، ایران (نویسنده مسئول)

Email: farzane-fallahi@iauhvaz.ac.ir

Email: ghadadvar@yahoo.com

** استاد گروه پژوهش هنر، دانشگاه الزهراء، شهر تهران، استان تهران

مقدمه

باستان‌گرایی^۱ یا کهن‌گرایی در ایران، نگاهی ملیت‌گرا، وطن‌دوستانه و هویت‌گرایانه را جستجو می‌کرده و بر پاسداشت زبان پارسی، عناصر شکل دهنده هویت ملی و فرهنگ ایرانی استوار بوده است. همچنین در این رویکرد قهرمانان و اسطوره‌های ایرانی مورد توجه خاصی قرار داشتند. قدیمی قیداری^۲ در مقاله‌ای آغاز این پدیده را به دوره فتحعلی شاه قاجار^۳ و اوج گیری آن به دوره رضاشاه پهلوی مربوط می‌داند. دوره سلطنت مظفرالدین‌شاه نیز مملو از این گرایش‌ها بوده بطوری‌که حسین پاشاخان ملقب به امیربهادر، از مردان دوره قاجار، رییس کشیک‌خانه (گارد سلطنتی)، وزیر وقت مظفرالدین شاه و وزیر جنگ در دوره محمدعلی شاه، دستور چاپ نسخه‌ای نفیس از شاهنامه فردوسی می‌دهد که از جمله آثار شاخص دوره قاجار در تجلی اندیشه باستان‌گرایی است. این شاهنامه به شیوه چاپ سنگی در تهران به چاپ رسیده و نام حامی و سفارش دهنده این اثر، یعنی امیربهادر را بر آن نهادند. هدف این نوشتار بر مبنای شناخت بیشتر شاهنامه امیربهادری از حیث باستان‌گرایی در نمود ظاهری و نگاره‌های آن بنا نهاده شده است، همچنین سعی در یافتن پاسخ به این سوال‌ها را دارد؛ ۱- باستان‌گرایی در نگاره‌های شاهنامه امیربهادری با چه نشانه‌ها و علایمی متجلی شده است؟ ۲- منابع الهام بخش نگارگران این شاهنامه چه بوده است؟ بدین منظور به یافتن مؤلفه‌های هنرهای ایران باستان به طور عام می‌پردازد و این مؤلفه‌ها را در نگاره‌های نسخه چاپ سنگی شاهنامه امیربهادری جستجو می‌نماید. برای یافتن پاسخ پرسش دوم نیز به مقایسه‌ای میان تصاویر این نسخه با سایر نسخه‌های پرکاربرد هم‌عصر آن، از حیث توجه به ایران باستان می‌پردازد.

در وصف اهمیت و ضرورت این مساله باید به نقل قولی از ایرج افشار^۴ در مقاله «شاهنامه از خطی تا چاپی» اشاره کرد که می‌گوید: «اهمیت پرداختن پژوهشگران به نسخ چاپ سنگی همین بس که بیش از چند دهه پیش، زنده یاد سعید نفیسی^۵ نسخ چاپ سنگی ایران را با عنوان "صنعت ملی چاپ کتاب" توصیف و حوزه مهم و در خور پژوهش معرفی نمود». همچنین برخی از پژوهشگران غربی از جمله اولریش مارزلف^۶ از این آثار به عنوان پدیده‌ای در فرهنگ عامه مردم دوره قاجار یاد کرده است. بر همین اساس نیز پژوهش‌های بسیاری طی سال‌های اخیر در حوزه چاپ سنگی صورت گرفته و نسخ گوناگون سنگی به طور تخصصی به موضوعی برای پژوهش‌های مستمر برخی پژوهشگران درآمده است با این وجود، نسخه شاهنامه امیربهادری به عنوان یکی از آثار معتبر در این حوزه از حیث زیبایی‌شناختی و بیانگری‌اش در اندیشه‌های آن دوران، چندان که شایسته است مورد توجه پژوهشگران نبوده. غالب پژوهش‌های پیرامون این نسخه که تعداد آن‌ها

محدود است صرفاً به معرفی و توصیف ظاهری و فنی این نسخه پرداخته‌اند.

روش تحقیق

در پژوهش حاضر، روش تحقیق توصیفی-تحلیلی به همراه تفسیر داده‌ها (تصاویر) و تطبیق آن‌هاست. روش جمع‌آوری اطلاعات نیز؛ فیش‌برداری از منابع کتابخانه‌ای، مشاهده و گزینش تصاویر بوده است. جامعه آماری؛ نگاره‌های موجود در شاهنامه امیربهادری شامل ۷-۵۰ نگاره است که از مخزن دیجیتال کتابخانه ملی ایران تامین شدند. شیوه تجزیه و تحلیل نیز کیفی است که به استخراج یافته‌ها با تطبیق و مقایسه این نگاره‌ها با تصاویری از آثار معماری، نقوش برجسته و سکه‌های ادوار باستانی ایران (موجود در موزه‌ها و یا مناطق باستانی)، و برخی نسخه‌های چاپ سنگی همان عصر با ویژگی‌های مشابه پرداخته است.

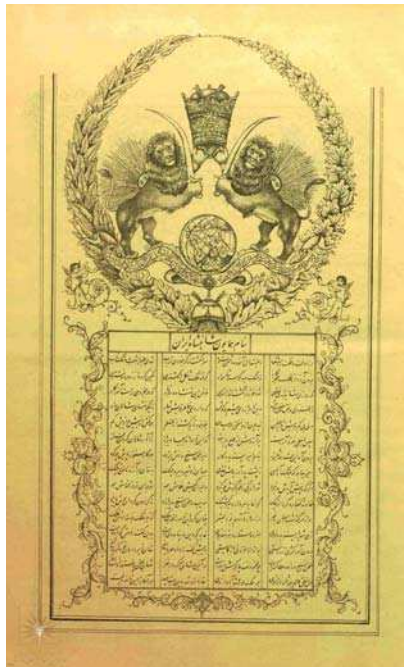
پیشینه تحقیق

پیشینه این پژوهش را از سه منظر می‌توان بررسی نمود؛ مطالعات باستان‌گرایی، مطالعات چاپ‌سنگی و مطالعات پیرامون نسخه چاپ سنگی شاهنامه امیربهادری که موضوع اصلی این پژوهش است. بحث پیرامون باستان‌گرایی و بازآفرینی تاریخ ایران باستان در دوره قاجار، تاکنون بسیار مورد توجه بوده و آثار با ارزش بسیاری در این حوزه پدید آمده است. از جمله؛ کتاب «باستان‌گرایی در تاریخ معاصر ایران» (۱۳۸۰) نوشته رضا بیگلر. عباس قدیمی قیداری نیز در کتاب خویش با عنوان «تداوم و تحول تاریخ‌نویسی در ایران عصر قاجاری» (۱۳۹۳) اشاراتی به رویکردهای باستان‌گرایی در میان برخی نویسندگان دوره ناصری کرده است. همچنین ایشان در مقاله‌ای تحت عنوان «تاریخ‌نویسی باستان‌گرا و ناسیونالیستی در ایران عصر قاجار» (۱۳۹۱) به شرح مبسوطی از مفهوم باستان‌گرایی پرداختند. با همین محوریت می‌توان از مقاله محمد تقی ایمان‌پور در مجله مطالعات ایرانی دانشگاه اکسفورد ۲۰۱۵ تحت عنوان Re-establishment of Achaemenid history and its development in 19th and 20th century نام برد. «جریان باستان‌گرایی و تشکیل حکومت پهلوی» (۱۳۹۰) نوشته علی‌اکبر کجاف و زینب احمدوند نیز به تبیین و توصیف مفهوم و موج باستان‌گرایی در اواخر قاجار و اثرات آن بر حکومت پهلوی در لایه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی پرداخته است. مطالعه باستان‌گرایی در هنر و جستجوی تأثیرات آن بر آثار هنری در مقالاتی از جمله، «تأثیرات باستان‌گرایی بر معماری دوره پهلوی اول» (۱۳۸۳) نوشته مصطفی کیانی، در شماره ۳۲ مجله تاریخ معاصر ایران، «بازیابی لایه‌های هویتی در نسخه‌های مصور چاپ سنگی قاجار (مطالعه موردی: تعداد سیزده

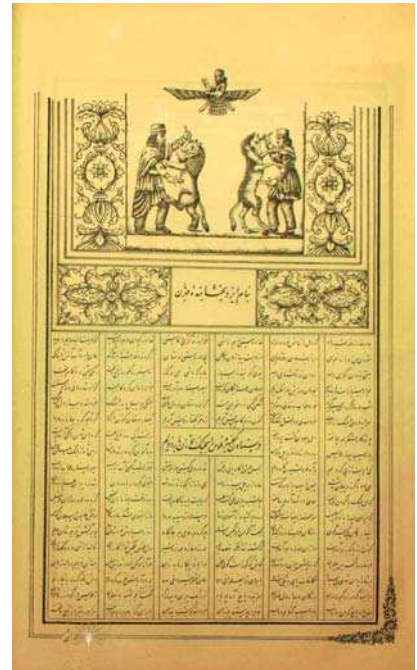
1. Archaism

۲. نویسند کتاب تداوم و تحول تاریخ‌نویسی در ایران عصر قاجار. نقش برجسته‌های به جا مانده از فتحعلیشاه و پسران وی که در دوره اسلامی آثاری منحصر به فرد به شمار می‌آیند، بارزترین نشانه‌های گرایش و تأثیرپذیری از هنر ایران باستان در عصر قاجارند (علی‌آبادی، ۱۳۹۴: ۴۶).
۳. پژوهشگر فرهنگ و تاریخ ایران و ادبیات فارسی، ایران‌شناس، کتاب‌شناس، نسخه‌پژوه، نویسنده و استاد دانشگاه ایرانی بود.
۴. زبان‌شناس، پژوهشگر ادبیات فارسی، تاریخ‌نگار، نویسنده، مترجم و شاعر ایرانی بود.
۵. Ulrich Marzolph؛ استاد ایرانی شناس و اسلام‌شناس، آلمانی‌ست.
۶. در برخی منابع به اشتباه ذکر شده است که کتاب دارای ۴۲ نگاره می‌باشد.
۷. نماینده‌نویس آزادی‌خواه ایرانی اهل آذربایجان در دوره قاجار بود. او را از پیشگامان جنبش ترقی‌خواهی و ناسیونالیسم ایرانی می‌دانند (اکبری، ۱۳۸۴: ۱۳۸۴).

تصویر ۲. از ملحقات آغازین نسخه، در مدح شاه مظفر، همان ۳۱.

تصویر ۱. صفحات آغازین متن شاهنامه، جلد دوم، مأخذ: شاهنامه چاپ سنگی امیربهداری، ۱۳۸۱ ه.ق: ۲۳۲.

اولین پژوهش جدی پیرامون شاهنامه امیربهداری است که به مسایل فنی و شرایط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و هزینه‌های چاپ کتاب پرداخته است. کتاب «آلبوم شاهنامه: تصویرهای چاپ‌سنگی شاهنامه فردوسی» (۱۳۸۴) اثر اولریش مارزولف و محمدهادی محمدی، به گردآوری تصاویر نسخ‌سنگی شاهنامه و آرایه متنی در توصیف آن‌ها می‌پردازد. مارزولف در مقاله «آخرین شاهنامه قاجاری: شاهنامه بهادری» (۱۳۸۹) با ترجمه آزاده افراسیابی در شماره ۱۵۹ نشریه کتاب ماه کلیات، با تمرکز اختصاصی بر این نسخه از چهار حیث به معرفی شاهنامه امیربهداری می‌پردازد؛ توصیف ظاهری، مشکلات مربوط به تاریخ‌های چاپ کتاب، توصیف موضوعات تصاویر کتاب و پرداختن به رویدادهای سیاسی همزمان با تهیه نسخه مذکور و انعکاس این رویدادها در تهیه آن. مارزولف در این اثر تحقیقی، شاهنامه بهادری را آخرین شاهنامه سنگی عهد قاجار معرفی می‌کند. «موبد بیگدلی و شاهنامه امیربهداری» (۱۳۹۶) مقاله‌ای است نوشته حسین ایمانیان که به اثبات این مهم می‌پردازد که شاعر صفحات الحاقی کتاب برخلاف باور رایج، موبد بیگدلی نیست بلکه شخصی است به نام سید محمد بقا خراسانی. در این پژوهش نیز اندکی به توصیفات ظاهری کتاب اشاره شده است. در مقاله «بررسی تطبیقی تصاویر چاپ‌سنگی شاهنامه در دوره قاجار و نسخه‌های مشابه هندی» (۱۳۹۰) نوشته

نسخه با محتوای حماسی و ادبی» (۱۳۹۵) نوشته ماه منیر شیرازی در شماره ۱۱ نشریه نگارینه، «گفتمان باستانگرایی در نقوش قالی‌های تصویری دوره قاجار» (۱۳۹۵) نوشته الهه ایمانی، محمود طاووسی و علی شیخ مهدی، شماره ۲۸ نشریه گلجام. رساله دکتری علی‌اصغر میرزایی‌مهر با عنوان «باستانگرایی در هنر دوره قاجار» (۱۳۹۵) به راهنمایی مهدی حسینی در دانشگاه هنر نیز از دیگر مطالعات مرتبط با این پژوهش می‌باشند. در بیان پیشینه مربوط به مطالعات انجام شده با موضوعیت چاپ‌سنگی، پژوهش‌های نسبتاً زیادی صورت گرفته که بیان همه آن‌ها در این مقال نمی‌گنجد بنابراین صرفاً به مطالعات چاپ‌سنگی که تمرکز خود را بر نسخه مذکور نهاده‌اند اشاره خواهد شد. مرتبط‌ترین آن‌ها با موضوع این پژوهش، مقاله «بازیابی لایه‌های هویتی در نسخه‌های مصور چاپ سنگی قاجار» است که پیشتر از آن نام آورده شد؛ این تحقیق به معرفی ۱۳ نسخه حماسی و ادبی چاپ‌سنگی از جمله شاهنامه امیربهداری می‌پردازد. «شاهنامه از خطی تا چاپ» (۱۳۵۵) نوشته ایرج افشار در نشریه هنر و مردم، از اولین پژوهش‌هایی است که به موضوع نسخ چاپ‌سنگی می‌پردازد و مختصر شرحی هم بر شاهنامه امیربهداری دارد. مقاله‌ای تحت عنوان «شاهنامه امیربهداری یا شاهنامه مظفری» (۱۳۷۶) نوشته جمشید کیان‌فر مربوط به مجله هنر و مردم، شماره ۳۰،

تصویر ۴. صفحه آغازین متن شاهنامه، جلد اول، همان، ۳۳.

تصویر ۳. دیباچه، همان، ۱۰.

ثابت شده است، ولیکن باستان‌گرایی، در نتیجه پیدایی گفتمان چپستی هویت ایرانی در برابر سایر نمایندگان سیاسی و تجاری دولت‌های اروپایی که به دربار قاجار و سرزمین ایران مسافرت می‌کردند، شکل گرفت، زیرا که در آن زمان روشنفکران ایرانی به تقلید از اندیشمندان دوره روشنگری اروپا به منظور جست و جوی علت عقب‌ماندگی کشورشان متوجه تاریخ گذشته ملت خویش شدند. این روشنگران اکثراً اشراف‌زادگانی بودند که برای تحصیل به اروپا سفر کرده بودند (ایمانی، ۱۳۹۴: ۲۷). مهمترین این اشخاص؛ میرزا فتحعلی آخوندزاده^۱ (۱۲۲۹-۱۲۹۵ ق) میرزا آقاخان کرمانی^۲ (۱۲۳۲-۱۲۷۵ ق) و جلال‌الدین میرزای قاجار^۳ (۱۲۶۴-۱۲۸۷) پنجاه و هشتمین فرزند فتحعلی شاه قاجار بودند. آن‌ها تحت تاثیر دین‌گریزی و روشنفکران اروپایی، آغاز عقب ماندن و فلاکت ایران را در حمله اعراب به ایران و تداوم آن را ناشی از حاکمیت تعالیم دینی تصور می‌کردند و راه نجات و رسیدن به پیشرفت را در احیای آداب و رسوم و فرهنگ ایران قبل از اسلام می‌دانستند. مکتوبات میرزا فتحعلی آخوندزاده، رضاقلی‌خان هدایت^۴ مانند نژاد نامه^۵ و کتاب مصور "نامه خسروان" شاهزاده جلال‌الدین میرزا و آثار میرزا آقاخان کرمانی از جمله؛ "سه مکتوب و آیین سکندری" اوج این اندیشه را بیان می‌کند (قدیمی قیداری، ۱۳۹۱: ۷۵). نقل قولی از آخوندزاده روشن‌کننده میزان دلزدگی ایشان از فرهنگ عرب است: "عرب‌های برهنه و گرسنه تمدن ایران را ویران ساختند و سعادت اهل ایران را این راهزنان بر باد دادند و مثنی خیالات و عقاید

شادی هاشمی فشارکی، نگاهی بسیار اجمالی به شاهنامه امیربهادری داشته و تنها به ذکر نام و برخی مشخصات کلی این نسخه بسنده می‌کند. غالب عناوینی که ذکر شد به عنوان منبع در این پژوهش بکار گرفته شده‌اند. وجه تمایز این پژوهش با پژوهش‌های پیشین، در رویکرد باستان‌شناختی به نگاره‌های شاهنامه امیربهادری است.

ادبیات پژوهش باستان‌گرایی

تفکر باستان‌گرایی که منشا آن را باید در اندیشه‌های غربی جستجو نمود، سرچشمه نظری‌اش مربوط می‌شود به دهه ۱۸۷۰ میلادی زمانی که آریایی‌گرایی در سراسر دنیا مطرح شد (قدیمی قیداری، ۱۳۹۱: ۷۵). به همین دلیل ایرانیان با این مفاهیم در اروپا آشنا شدند و برای انتقال آن به جامعه ایرانی تحقیر شده از دو شکست نظامی گسترده در برابر روسیه تزاری، سعی بسیار به خرج دادند (بیگدلو، ۱۳۸۰: ۳۳). کشف محوطه‌های باستانی قبل از اسلام توسط باستان‌شناسان غربی، از دیگر دلایل توجه ایرانیان به مفهوم باستان‌گرایی و تاریخ گذشته خویش بود. از دیگر دلایل توجه به این مفهوم، آشنایی ایرانیان با تمدن غرب بوده است. به عبارت دیگر، نقطه شروع و پیش‌رونده باستان‌گرایی به نخستین برخوردهای جامعه سنتی ایران با تمدن صاحب تکنولوژی و توسعه‌طلب غربی مربوط می‌شود (همان، ۳۴). گرچه گاهی تفاخر به داشتن نسبت از پادشاهان باستانی نزد برخی زمامداران سلسله‌های حاکم بر ایران در تاریخ

۱. میرزا عبدالحسین، معروف به میرزا آقاخان کرمانی از شخصیت‌های سیاسی جنبش مشروطه ایران بود.
۲. میرزا آقاخان را می‌توان در کنار فتحعلی آخوندزاده از بنیان‌گذاران ناسیونالیسم نوین ایرانی دانست (پارسی نژاد، ۱۳۸۰: ۶۸).
۳. جلال‌الدین میرزا قاجار، کوچکترین فرزند فتحعلی شاه قاجار (پنجاه و هشتمین فرزند او) بود. او هشت ساله بود که فتحعلی شاه در گذشت و شاهزاده جلال‌الدین میرزا در دربار محمدشاه و ناصرالدین شاه زیست و بزرگ شد (امانت، ۱۳۷۷: ۵۴-۵۵).
۴. ادیب، شاعر و تذکره‌نویس سده سیزدهم هجری در ایران در دوران حکومت محمدشاه و ناصرالدین‌شاه قاجار (همان منبع)

جدول ۱. تقسیم بندی موضوعی نگاره های شاهنامه امیر بهادری. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	مضامین تصویرسازی شده	تعداد نگاره‌ها	میزان پرداختن به این مضمون به نسبت کل نگاره‌ها
۱	داستان‌های متفرقه	۱۴	٪۲۸
۲	میدان‌های نبرد	۱۴	٪۲۸
۳	مجالس درباری	۱۲	٪۲۴
۴	صحنه‌هایی با مضامین نمادین	۶	٪۱۲
۵	پرتره رجال قاجاری	۳	٪۶
۶	مستند ابنیه	۱	٪۲

ملکم^۲ (۱۷۶۹-۱۸۳۳ م)، مامور عالی رتبه کمپانی هند شرقی بود که با نوشتن کتابی با عنوان «تاریخ ایران»، در اوایل قرن نوزده میلادی، ایرانیان را با اسم و فرهنگ پادشاهان مادی و هخامنشی، بعد از دو هزار سال فراموشی، دوباره آشنا کرد (محیط طباطبایی؛ ۱۳۶۶: ۷۸) وی در این کتاب به توصیف اغراق آمیز و غیر انتقادی پادشاهان ایران باستان می‌پردازد.

چاپ سنگی

چاپ سنگی که شیوه‌ای از چاپ هم‌سطح است، کمی پیش از پایان قرن هجدهم توسط الویس زنفلدر^۳ ابداع شد. این روش چاپ از طریق کشور روسیه به ایران معرفی شد و در حدود سال ۱۸۲۴/۱۲۴۰ در شهرهای مختلف ایران شناخته و رایج گردید. نخستین کتابی که با این شیوه چاپ شده نسخه‌ای از قرآن کریم، سال ۱۲۴۸-۱۲۴۹/۱۸۳۲/۳۳ در دارالطبایع دارالسلطنه تبریز به چاپ رسیده است (مارزلف، ۱۳۹۳: ۳۲). اما نخستین کتاب مصور چاپ سنگی لیلی و مجنون مکتبی شیرازی بود که در سال ۱۲۵۹ ق در تبریز به چاپ رسید. طی سال‌های ۱۲۶۰-۱۲۷۰ در بسیاری از شهرهای ایران مثل؛ اصفهان، مشهد، شیراز، رشت، ارومیه، ... چاپ خانه‌های سربی و سنگی دایر شد. انتشار

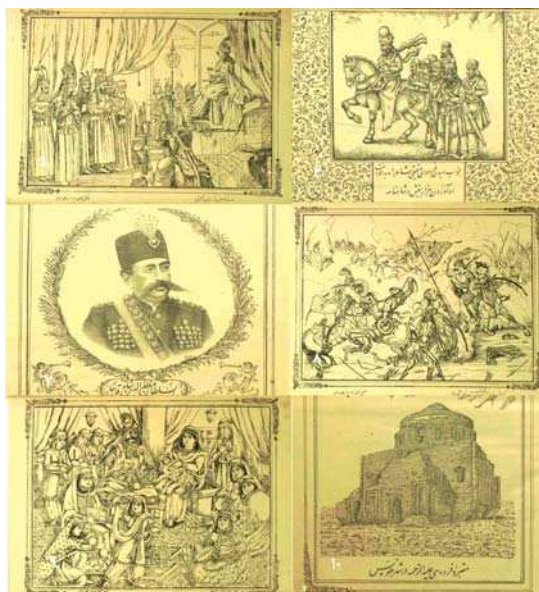
پوچ به ارمغان آوردند" (آدمیت، ۱۳۲۷: ۱۲۳). جلال‌الدین میرزا نیز به طرز اغراق آمیزی به توصیف پادشاهان قدیم ایران پرداخت و حتا آن‌ها را در ردیف پیامبران قرار داد (بیرو، ۱۳۶۶: ۱۳۹). آثار ایشان جهان‌بینی تازه‌ای می‌سازد که پیامد آن ایجاد تضاد میان دو دوره ایران باستان و ایران اسلامی است، که ایران باستان را در اوج شکوه و عظمت قرار می‌دهد. این بازخوانی فرهنگی، نه تنها در اندیشه سیاسی و ادبیات آن دوره، که در هنرهای گوناگون از جمله؛ کتاب‌آرایی، نقاشی، پیکرتراشی، معماری و دیگر هنرها نیز موثر واقع می‌شود. رجوع به وجوه تصویری ایران باستان یکی از روش‌های شاهان قاجار برای نمایش شکوه و عظمت دربارهای ایشان و افتخار به پیشینه غنی فرهنگ و هنر ایران بود. لذا در هنر این دوره استفاده از شاخصه‌های تصویری هنر ایران باستان بسیار دیده می‌شود (شیرازی، ۱۳۹۵، ۴۱). به عقیده اسکارچیا^۱: "هنر ایران از دوران فتحعلی‌شاه باستان‌گرا شد و تأثیراتی از غرب پذیرفت" (کدی، ۱۳۸۱: ۹). علاوه بر ایرانیان به اروپا رفته و کشفیات محوطه‌های باستانی؛ شرق‌شناسان، جهان‌گردان و ماموران سیاسی کشورهای اروپایی که به ایران سفر می‌کردند نیز نقش بسیار مهمی برای شکل‌گیری موج ملی‌گرایی در دوره قاجار بر عهده داشتند؛ سرچان

1. John Robert Skarcha

2. Sir John Malcolm

3. Alois Senefelder

تصاویر ۵. نمونه‌هایی از نگاره‌هایی با موضوعات ذکر شده در جدول ۲. مأخذ: شاهنامه امیربهادری.

کتاب به صورت سنگی بیش از شصت سال؛ از ۱۲۵۹ لغایت ۱۳۳۰ ق رواج داشت. به نظر می‌رسد مردم ایران به چاپ سنگی بیشتر راغب بودند (هاشمی فشارکی، ۱۳۹۰: ۶۷-۶۸). در دوره قاجار کتاب‌های چاپ سنگی در چند شاخه مهم منتشر می‌شد، یک دسته کتاب‌هایی بود برای مطالعه بزرگسالان شامل آثار ادبیات کلاسیک فارسی، ادبیات مذهبی، قصه‌های عامیانه و کتاب‌های علمی و ترجمه شده و دسته دیگر کتاب‌های آموزشی بود که عموماً جهت استفاده کودکان مکتب‌خانه‌ای آماده می‌شد (حسینی‌راد، ۱۳۸۴: ۷۹) نخستین شاهنامه که به دسته اول موضوعی کتب سنگی مربوط می‌شود، سال ۱۲۶۵ ق در تهران به چاپ رسید. تعداد تصاویر این نسخه ۵۷ و تصویرگر آن میرزاعلی‌قلی خوبی هنرمند چیره دست این عرصه بوده است (صمدی، ۱۳۸۸: ۹). به گفته اولریش مارزلف: شاهنامه امیربهادری نیز آخرین شاهنامه چاپ سنگی در آن روزگار بوده است.

در نگاه کلی ویژگی‌های تصاویر کتاب‌های چاپ سنگی - که بازتاب تجمع فرهنگی و مشتمل بر تلفیق ذهنیت‌گرایی و نقاشی اروپایی بودند- عبارتند از: گسستن از تجسم فضای خیالی و تجسم فضای مابین خیالی و واقعی، عینیت‌گرایی، ساده‌سازی عناصر و فرم‌ها به شکلی خام‌دستانه و مصنوعی، تاثیرات نقاشی اروپایی: ایجاد سایه‌روشن به کمک هاشورزنی و نقطه‌پردازی ملهم از گراورهای وارداتی اروپاییان به ایران بر روی سطوحی چون چین و شکن لباس‌ها، پرده‌ها و اشیاء، و نیز طراحی مناظر در پس زمینه‌ها و یا طبیعت‌پردازی ملهم از منظره‌سازی نقاشی اروپایی، خلق فضای بصری جدید به مدد کاربرد فقط یک عنصر بصری به نام خط، در واقع هم‌چنان که نقاشی این دوره، به سمت عینیت‌گرایی و طبیعت‌گرایی سوق می‌یابد، شیوه مصورسازی آثار چاپ سنگی نیز به سمت واقع‌نمایی پیش می‌رود (علی‌بیگی، ۱۳۹۰: ۶۹).

نسخه چاپ سنگی شاهنامه امیر بهادری

چاپ شاهنامه در ایران از ۱۲۶۵-۷ ق / ۱۸۴۸-۵۰ م شروع شد که در آن تاریخ متن شاهنامه در قطع رحلی و با چاپ سنگی صورت گرفت. پس از آن چاپ شاهنامه چه در ایران و چه در خارج از ایران رواج کامل یافت. که از آن میان چاپ‌های اولیا سمیع، وولرس، فرصت شیرازی، امیربهادری، رضانی، سیف آزاد، بروخیم، دبیرستانی، برتلس، بایسنقری و ... از اهمیت خاصی برخوردارند. (کیان فر، ۱۳۷۶: ۳۰) تهیه شاهنامه امیر بهادری در تاریخ ۱۳۱۹ قمری تا ۱۳۲۳ به مدت ۴ سال به طول انجامید. محل نگهداری برخی نسخ آن در دانشگاه استانبول، کتابخانه نیویورک، آستان قدس رضوی، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و کتابخانه ملی ایران می‌باشد (شیرازی، ۱۳۹۵، ۳۶). مقدمه این کتاب توسط محمد صادق فراهانی^۱ در ۲۰

صفحه و از روی نسخه شاهنامه بایسنقری نوشته شده، هر صفحه در ۶ ستون و به عبارت دیگر هر سطر از کتاب ۳ بیت شعر یعنی ۶ مصرع را در بردارد. کتاب مشتمل بر ۵۰ نگاره است که ۴۰ نگاره مربوط به متن شاهنامه می‌باشد. ۱۳ نگاره آن امضای نگارگران نام‌آشنای آن زمان چون: مصورالملک محمد کاظم، حسینعلی و علی خان نقاش را نشان می‌دهد. عماد الکتاب نیز خوشنویسی این نسخه را در ۴ جلد انجام داده است. پایان هر جلد به معرفی دست اندرکاران و بیان تاریخ خوشنویسی به سیاق انشای همان زمان اختصاص داده شده است. (مارزلف، ۱۳۸۹، ۴۸). این نسخه به طور واضحی با دیگر نسخ چاپ سنگی پیش از خود تفاوت داشت. این تفاوت هم از نظر اندازه (قطع سلطانی ۳۲،۴۳ سانتی متر) که بزرگ‌ترین قطع چاپ سنگی است و هم به لحاظ صفحه‌آرایی (به هر نگاره صفحه‌ای جداگانه اختصاص داده شده که تمام صفحه را می‌پوشاند) بوده است. روش اجرا و طراحی تصاویر نیز کاملاً واقع‌گرایانه و با پرداختی درست انجام گرفته است (همان، ۳۲). در این تصاویر به کلی شیوه بازنمایی غربی رعایت شده و برخی صفحات حتا شباهت زیادی به آثار نقاشی غرب و هنرمندان اروپایی دارد. پرسپکتیو یک نقطه‌ای نیز در نمایش فضای عمیق دیده می‌شود (شیرازی، ۱۳۹۵، ۳۶). پژوهشگرانی که نام ایشان در پیشینه ذکر شد بسیار بر زیبایی و هنرمندانه بودن نگاره‌های این اثر تاکید داشتند. از این نسخه در کنار شاهنامه بایسنقری و طهماسبی به

۱. معروف به میرزا صادق خان مستشارالدوله از دولتمردان و سیاستمداران دوران قاجار و پهلوی بود (اکبری، ۱۳۸۴: ۴۳).

جدول ۲. بیان مؤلفه‌های هنر ایران باستان. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	هخامنشیان	اشکانیان	ساسانیان
۱	هنری نمادین و سمبلیک	واقع‌نمایی یونانی - ایرانی	کاهش نمادگرایی و گرایش به طبیعت‌پردازی
۲	شخصیت‌های اسطوره‌ای و فوق‌طبیعی	چهره‌نگاری و چهره‌پردازی	شخصیت‌های زمینی و ملموس
۳	رعایت کامل تقارن	رعایت تقارن در پیکره‌ها و یکنواختی در پردازش چین و شکن جامه‌ها	عدم تقارن در غالب آثار
۴	هنری آرام، ایستا و ساکن	هنری نسبتاً ایستا با پیکره‌هایی خشک در وضعیتی قراردادی و صلابت چهره‌های تمام رخ. رو به رو نگاری.	هنری توصیفی، پویا و روایتگر
۵	هنری تالیفی و تلفیقی	هنری اقتباسی و ترکیبی	تلفیق سنت‌های پارسی و پارتنی
۶	حفظ وحدت در سبک آثار	تنوع و گوناگونی در سبک هنری، گاهی ایرانی و گاهی یونانی.	حفظ وحدت در سبک آثار
۷	فضاسازی تخت و تک بعدی	فضاسازی سه بعدی	فضاسازی نسبتاً سه بعدی
۸	برهم‌نمایی عناصر تصویری برای القای دوری و نزدیکی	برهم‌نمایی عناصر تصویری برای القای دوری و نزدیکی	برهم‌نمایی عناصر تصویری برای القای دوری و نزدیکی
۹	نمایشی تزئینی از شکوه و عظمت شاهانه از طریق نقش برجسته‌ها	مجسمه‌های آراسته به انواع جواهرات، نمایشی از ابهت چهره و ثروت شاهانه	توصیف رویدادها و پیروزی‌های شاهانه از طریق نقش برجسته‌ها
۱۰	استفاده بسیار از ستون‌های رفیع و سرستون‌ها و پای ستون‌های تزئینی و تلفیقی در معماری	استفاده از طاق و قوس گهواره‌ای در معماری	وجود طاق‌ها و گنبدها در معماری

عنوان زیباترین نسخه‌های شاهنامه، یاد شده است.

شرایط سیاسی مقارن با تهیه شاهنامه بهادری

در وصف اهمیت این نسخه، کیان‌فر به شرایط خاص سیاسی و اجتماعی زمان تهیه نسخه اشاره می‌کند، بر اساس مستندات موجود، این نسخه سرنوشت پر فراز و نشیبی داشته و همراه با امیربهادر از ایران خارج شده است تا از هر گزند در امان باشد. از زمان تهیه این نسخه که ۴ سال به طول انجامید تا زمان انتشار آن ۱۰ سال وقفه ایجاد می‌شود تا بالاخره امیربهادر موفق می‌شود این اثر را با حق مالکیت ایران و در تهران به طبع برساند. با نگاهی به شرایط سیاسی آن زمان باید به اختصار گفت، مشکلات مالی فراوان در زمان زمامداری مظفرالدین شاه، مقروض بودن ایران به برخی دولت‌های خارجی از جمله روسیه به دلیل وام‌های سنگین، وقوع انقلاب مشروطه در ۱۴ جمادی الثانی ۱۳۲۴، که درست چند روز پیش از مرگ، وی را مجبور به تصویب قانون اساسی کرد، از جمله دلایل پرتنش و آشوب بودن ایران عهد مظفری بودند. پس از مرگ وی، محمدعلی شاه (۱۲۸۹) پسر و جانشین او، مخالفت قاطعی با جنبش مشروطه داشت و اختلافش با مشروطه‌خواهان به حدی رسید که در ۲۳ جمادی‌الثانی ۱۳۲۶، مجلس را با کودتا منحل کرد. بر همین اساس، مخالفت با وی به حدی رسید که در ۲۸ جمادی‌الثانی ۱۳۲۷، شاه به سفارت روسیه پناهنده و سپس مجبور به کناره‌گیری از سلطنت و ترک کشور شد. در این مسیر امیربهادر همراه و همسیر وی بود. شاهنامه بهادری درست در همین روزگار یعنی در دوره آشوب‌های سیاسی در ایران تولید شد و انگهی در هنگام به خطر افتادن موجودیت رژیم سلطنتی، اهدا بزرگترین حماسه پادشاهی ایران، شاهنامه فردوسی به شاه، موجب دلخوشی او بوده است (کیان فر، ۱۳۷۶: ۳۳). بنابراین می‌توان گفت؛ شاهنامه بهادری را کسی سفارش داده بود که مدافع سرسخت حکومت پادشاهی، آن هم در زمان اضمحلال مفهوم سلطنت در ایران بود (مارزولف، ۱۳۸۹: ۵۵).

موضوعات نگاره‌های شاهنامه بهادری

شاهنامه بهادری حاوی سه تک‌چهره واقعه‌گرایانه تزیینی، بدون ارتباط مستقیم با متن است. این پرتره‌ها؛ محمدعلی شاه، مظفرالدین شاه و امیربهادر را نشان می‌دهند که توسط میرزا مهدی مصورالملک رقم خورده‌اند. هنرمندی که علی‌الخصوص به خاطر تک‌چهره‌های واقع‌گرایانه‌ای که برای روزنامه‌های شرف و شرافت می‌کشید، شهرت داشت (مارزولف، ۱۳۸۹: ۴۱) همچنین ۴۰ نگاره مربوط به متن شاهنامه می‌باشد که به روایاتی از بزم‌ها، رزم‌ها و مضامین متفرقه‌ای از شاهنامه می‌پردازد. انتخاب این موضوعات در مقایسه با سایر شاهنامه‌هایی که تا آن روز

مصور می‌شدند اندکی اختلاف دارد. صفحات آغازین همه مجلدها با تزیینات گرافیکی آراسته شده‌اند، متن کتاب دوم علاوه بر این، تصویری از ۲ مرد در حال خنجر زدن به هیولایی تک شاخ را در راس صفحه نشان می‌دهد. متن این کتاب با صفحه کاملی از تصاویر ادامه می‌یابد که در بالا شاپور اردشیر و اردشیر بابکان را بر پشت اسب و در پایین اسفندیار و گشتاسب را روبروی تمثال زرتشت نشان می‌دهد. در صدر کتاب سوم، تصویری از شاپور اردشیر بابکان سوار بر اسب قرار دارد که هفت ملازم مسلح در پشت سرش ایستاده‌اند. کتاب چهارم با تصویری از خسرو پرویز به همراه قیصر در سمت چپ و شیرین در سمت راست آغاز می‌شود. پیداست که برخی از تصاویر شخصیت‌های تاریخی از روی حجاری‌های تخت سلیمان الگوبرداری شده، که از طریق کتاب آثارالعجم نوشته محمدنصیر فرصت شیرازی در دسترس عموم ایرانیان بوده است (مارزولف، ۱۳۸۹: ۴۸).

در جدول شماره ۱ تقسیم‌بندی موضوعی نگاره‌های شاهنامه به منظور معرفی بیشتر و در انتها از هر موضوع، نگاره‌ای برای نمونه قرار داده شده است (تصاویر شماره ۵ - ۱۰).

لازم به ذکر است که منظور از مستند ابنیه در جدول ۱، تصویری است مستند از آرامگاه حکیم ابوالقاسم فردوسی که به نشانه ادای احترام در آغاز نسخه شاهنامه آورده شده است^۱. از نتایج حاصل از این جدول می‌توان توجه بیشتر نگارندگان و احتمالاً حامی نسخه به مجالس رزم و دریاری را برداشت نمود.

بحث و یافته‌ها

مؤلفه‌های هنر ایران باستان

تاریخ ایران باستان را از زمان پیدایش دولت ماد تا پایان شاهنشاهی ساسانی و حمله اعراب به ایران تخمین می‌زنند، ولیکن به منظور بیان مؤلفه‌های هنر ایران باستان، علی‌رقم اهمیتی که دیگر ادوار تاریخی ایران باستان دارد، سلسه پادشاهی‌های هخامنشی، اشکانی و ساسانی به عنوان نمایندگان ایران باستان موردنظر این پژوهش می‌باشند. جدول ۲ به بیان مختصر مؤلفه‌های هنر ایران باستان که مستخرج از کتب «هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی» و «هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی» نوشته گیرشمن و «هنر ایران باستان» نوشته پرادا ایدت است، می‌پردازد.

نتایج حاصل از این جدول وجود شباهت میان شاخصه‌های هنری هر سه دوره را بیان می‌کند که روند آهسته تغییرات را از دوره هخامنشی تا ساسانی طی کرده است. البته در مورد شیوه عمق‌نمایی در هر سه دوره از روش برهم‌نمایی استفاده شده که بدون تغییر باقی مانده است. جزئیات در هنرهای این ادوار کلیتی یکپارچه را می‌سازد که همگی در خدمت نمایش شکوه و عظمت شاهنشاهی و شخص شاه بوده است.

۱. در برخی منابع آمده که این تصویر مربوط به مقبره حکیم فردوسی نیست، بلکه بنایی معروف به هارونیه است که گویا مقبره دانشمند و روحانی برجسته، محمد غزالی (وفات ۱۱۱) است (مارزولف، ۱۳۸۹: ۵۱).

جدول ۳. معرفی الگوی هنرمند در بکارگیری مؤلفه‌های باستان‌نگرایانه در نگاره‌ها. مأخذ: همان.

منبع اولیه نگارگران	گزیده‌هایی از نگاره‌های شاهنامه امیربهداری	ردیف
 <p>هرمزد دوم، نقش رستم، مأخذ: فون گال، ۱۳۷۸: ۳۶</p>	 <p>میدان نبرد، نبرد اسفندیار و ارجاسپ، کتابخانه ملی ایران، مأخذ: شاهنامه بهداری، ۱۳۸۱: ۵، ۳۹۶</p>	۱
 <p>نبرد شاپور دوم، نقش رستم، مأخذ: همان، ۳۷</p>	 <p>میدان نبرد، نبرد اسفندیار و بیدرفش، کتابخانه ملی ایران، مأخذ: همان ۳۸۴</p>	۲
 <p>تصویر خسرو پرویز، ایوان اصلی طاق بستان، مأخذ: فرصت شیرازی، ۱۳۳۹: ۶۳۲.</p>	 <p>مضامین نمادین، تصویر خسرو پرویز، کتابخانه ملی، مأخذ: همان، ۵۵۴.</p>	۳
 <p>نقش برجسته فروهر بر بالای درگاه سنگی کاخ مرکزی تخت جمشید، مأخذ: همان، ۳۱۰</p>	 <p>مضامین نمادین، نقش فروهر و نبرد شاهان هخامنشی با نیروهای فرازمینی، کتابخانه ملی ایران، همان، ۲۳۲</p>	۴
  <p>نقش برجسته جلوس جمشید، تخت جمشید، مأخذ: همان، ۳۱۲</p>	 <p>مجلس درباری، جمشید، کتابخانه ملی ایران، مأخذ: همان، ۳۸</p>	۵

 <p>سکه ساسانی مربوط به شاپور دوم، موزه ملی کپنهاک، مأخذ: امینی، ۱۳۸۹: ۱۶۷.</p>	 <p>مجلس درباری؛ شاپور دوم، کتابخانه ملی ایران، مأخذ: همان، ۴۹۲</p>	<p>۶</p>
 <p>تصویر ضحاک، کتابخانه ملی ایران، مأخذ: جلال الدین میرزا، ۱۳۶۴ه.ق: ۱۱۲</p>	 <p>تجسم شاهان، تصویر ضحاک، کتابخانه ملی ایران، مأخذ: همان، ۴۴</p>	<p>۷</p>
 <p>تصویر اردشیر دوم، کتابخانه ملی ایران، مأخذ: همان، ۱۳۸</p>	 <p>تجسم شاهان، اردشیر دوم، کتابخانه ملی ایران، مأخذ: همان، ۵۰۴</p>	<p>۸</p>

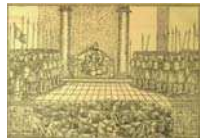

معموره بمبئی به تعداد ۶۰۴ صفحه در مطبع ناصری چاپ شد (گلچین معانی، ۱۳۵۰، ۴۲۳) (حدود پنج سال پیش از چاپ شاهنامه بهادری). بنا به گفته اولریش مارزف این کتاب یکی از منابع مهم برای دسترسی علاقمندان به مطالعه تاریخ ایران باستان در عصر خویش بوده است. نقل است به لحاظ شناسایی و بررسی آثار باستانی ایران، این کتاب از منابع هم‌عصر خویش مفصل‌تر و کامل‌تر بوده است. منبع دیگر "نامه خسروان" است، اثری سه‌جلدی مربوط به تاریخ عمومی ایران نوشته جلال‌الدین میرزای قاجار که در محدوده سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۲۸۸ هجری قمری به نگارش درآمد (قیداری، ۱۳۹۳، ۱۹۴). وی اثر خویش را با عنوان دوم "داستان شاهان پارس" از آغاز تا پایان ساسانیان معرفی کرده است. این کتاب با نقاشی‌های خیالی از پادشاهان باستانی ایران که توسط میرزا مطلب اصفهانی کشیده شده تأثیر بسزایی بر سایر هنرمندان آن دوره داشته است (شیرازی، ۱۳۹۴، ۶۳). نامه خسروان را می‌توان آغازگاه نگاه ملی‌گرایانه به تاریخ ایران دانست. این اثر در دوره‌ای به نگارش درآمد که روشنفکران دوره ناصری افسرده از گذشته و تحقیرشده از اکنون، بازنگری و تفسیر مجدد تاریخ خویش را با هدف یافتن ریشه‌های

تجلی مؤلفه‌های هنر ایران باستان در تصاویر شاهنامه امیربهادری

پیش از پرداختن به مؤلفه‌های باستان‌گرایی در شاهنامه امیربهادری، آشنایی با منابع الهام هنرمندان تصویرگر این اثر با چنین مؤلفه‌هایی می‌تواند درک عمیق‌تری از مفهوم باستان‌گرایی نزد این هنرمندان به ما بدهد. پس از بررسی‌های انجام شده بر روی آثار باستانی ایران در مناطق مختلف از جمله برخی نقش‌برجسته‌ها، مجسمه‌ها، سکه‌ها و بقایای معماری تخت‌جمشید و نقش‌رستم استان فارس، طاق‌بستان در کرمانشاه، بیشاپور، شوش و با کاوش در آثار چاپ‌سنگی و برخی کتب دوره قاجار از جمله کتاب "آثارالعجم" نوشته محمدنصیرفرصت شیرازی؛ کتابی است دو جلدی در زمینه‌های تاریخ، جغرافیا و آثار باستانی که به توضیحاتی راجع به زندگینامه شاعران، خوش‌نویسان، نقاشان و اهل صنایع مشهور شیراز و منطقه فارس می‌پردازد. نویسنده در این کتاب به بهترین شکل تمام آثار و نقش برجسته‌های باستانی را در تخت جمشید و دیگر مناطق باستانی ایران نقشه‌برداری کرده و با درج اندازه و ترجمه خط‌های میخی به چاپ رسانده است.^۱ اولین بار آثارالعجم در ذیحجه ۱۳۱۴ در بندر

۱. مارزف نیز در مقاله با عنوان «شاهنامه بهادری: آخرین شاهنامه قاجار» به این مسأله اشاره می‌کند که احتمال دارد کتاب آثارالعجم منبع دست‌نویس نگارگران شاهنامه بهادری باشد.

جدول ۴: مؤلفه‌های باستان‌نگاری در شاهنامه امیر بهادری. مأخذ: همان.

تعداد نگاره هایی با مضامین نمادین که این مؤلفه در آنها بکار گرفته شده است	تعداد نگاره‌هایی با موضوع پرتره که این مؤلفه در آنها بکار گرفته شده است	تعداد نگاره هایی با موضوع مجالس درباری که این مؤلفه در آنها بکار گرفته شده است	تعداد نگاره‌هایی با موضوع داستان های متفرقه که این مؤلفه در آنها بکار گرفته شده است	تعداد نگاره‌هایی با موضوع میدان نبرد که این مؤلفه در آنها بکار گرفته شده است	مؤلفه‌های باستان‌نگاری در نگاره‌های شاهنامه امیر بهادری	ردیف
۶	۳	۵	۷	۰	 نقشمایه‌های ملی و میهنی مأخذ: شاهنامه امیر بهادری، ۲۳۲: ۱۲۸۱	۱
۴	۰	۱۴	۱۶	۱۴	 بویایی مأخذ: همان، ۲۶۸	۲
۰	۰	۱۴	۱۶	۱۴	 روایتگری مأخذ: همان، ۴۲۸	۳
۶	۰	۹	۰	۴	 رعایت تقارون مأخذ: همان، ۵۰	۴
۰	۰	۱۴	۱۶	۱۴	 فضاسازی سه بعدی مأخذ: همان، ۳۲۲	۵
۶	۰	۴	۰	۶	 آرایش صحنه و حالات پیکرها بر اساس نقش برجسته‌های ساسانی و هخامنشی مأخذ: همان، ۳۸۴	۶

۶	۰	۱۱	۹	۹	 <p>تاکید بر تاج‌های پادشاهان ساسانی و هخامنشی مأخذ: همان، ۵۰۴</p>	۷
۴	۰	۴	۸	۸	 <p>استفاده از نوارهای سربند پیچان شاهان ساسانی مأخذ: همان، ۲۱۸</p>	۸
۰	۰	۱۱	۲	۱	 <p>استفاده از ستون، طاق و گنبد برای ایجاد فضاهایی شبيه به کاخ‌های هخامنشی و ساسانی مأخذ: همان، ۵۰۴</p>	۹
					 <p>برهم‌نمایی عناصر تصویری برای القای دوری و نزدیکی همان، ۵۰</p>	۱۰
۰	۲	۱۴	۱۶	۱۴	 <p>واقع‌نمایی مأخذ: همان، ۱۹۴</p>	۱۱
۶	۲	۱۴	۱۶	۱۴	<p>حفظ وحدت در سبک نگاره‌ها</p>	۱۲

در نتیجه در جدول ۴ به آن‌ها اشاره‌ای نشده است، از آن جمله می‌توان به حجم‌پردازی، نوع اجرای خطوط، پوشاک، ابنیه، جنگ افزارها و جانوران اشاره نمود. از نتایج حاصل از جدول ۴ چنین بر می‌آید که «پویایی و روایتگری» از مؤلفه‌های بارز هنر ساسانیان و «فضاسازی سه بعدی و واقع‌نمایی» از مؤلفه‌های بارز هنر اشکانیان، روح حاکم بر تصویرپردازی شاهنامه امیربهادری می‌باشند که جز در چند نگاره با موضوع پرتره و نگاره‌هایی با مضامین نمادین، در تمامی نگاره‌ها بکار گرفته شده‌اند. تقارن به عنوان مؤلفه بارز هخامنشیان بیشترین کاربرد را در نگاره‌هایی با مضمون مجالس درباری داشته است. برای حیوانات از واقع‌نمایی و رعایت تناسب در اندازه در مقایسه با انسان، که حاصل بکارگیری اسلوب غربی است استفاده شده است. جامه‌ها، تن پوش‌ها (مردان و زنان)، در صحنه‌های مختلف رزم و بزم و ... جز سربند و تاج برای افراد برجسته، منعکس کننده پوشاک دوران قاجاری است و نمودی باستان‌نگرایانه ندارد. در نمایش ابنیه و فضاهای معماری چه داخلی و چه خارجی نیز جز کاربرست ستون، سرستون و طاق‌ها، آنچه دیده می‌شود بر مبنای سنت نگارگری و کتاب‌آرایی پیشین بوده است. همچنین این نتیجه حاصل می‌شود که نگاره‌هایی با مضامین نمادین بعلت نسخه‌برداری عینی از نمونه‌های باستانی خویش جز در مواردی معدود، تمامی مؤلفه‌های باستان‌گرایی را در خود جای داده‌اند و هیچ گونه دخل و تصرفی از جانب هنرمند تصویرگر در این گونه نگاره‌ها صورت نپذیرفته است. ۳ نگاره‌ایی هم که به پرتره رجال درباری اختصاص داده شده‌اند، کاملاً واقع‌گرایانه می‌باشند و جز مؤلفه «نقشمایه‌های ملی و میهنی» از هیچ کدام از دیگر مؤلفه‌ها در آن‌ها استفاده نشده است. ویژگی‌های برشمرده شده به عنوان شاخصه‌های سبکی نگارگری در این نسخه در کلیه نگاره‌ها حفظ شده است و علیرغم اندک تفاوتی که در شیوه و اسلوب هنرمندان این نسخه وجود دارد؛ غالباً با ویژگی‌های یکسانی در کلیه تصاویر

زوال و انحطاط آغازیدند. در این مسیر دوران باستانی ایران را دوران شکوه و عظمت ایران یافتند (بیگللو، ۱۳۸۰، ۳۹). این نخستین اثر فارسی بود که ایران را به مثابه یک نهاد تاریخی دارای پیوستگی توصیف کرد و شکاف ۹ قرنیه سقوط سلسله ساسانی تا روی کار آمدن صفویان را نیز برخلاف آثار پیشین آن زمان ذیل ایران قرار داد. در این اثر شاهان ایران پیش از اسلام یکسره ستایش می‌شوند و حتی یک انتقاد نیز از آنان نمی‌شود (Ebrahimi, 2016, 36-37). جدول ۳ شرح مختصری است از معرفی الگوی هنرمندان نگارگر شاهنامه بهادری و پاسخی است به پرسش دوم مقاله.

نمونه‌ها فراوانند که در این نوشتار مجال پرداختن به همه آن‌ها نمی‌باشد و تنها به چند نمونه شاخص اکتفا شده است. بر اساس نتایج حاصل از جدول ۳ آشکار شد که نگارگران شاهنامه امیربهادری در برخی تصاویر به طور آگاهانه و از روی شناخت، مؤلفه‌های هنر باستانی را در آثارشان به کار گرفته‌اند و در برخی دیگر صرفاً به تکرار و تقلید تصاویر در دسترسشان پرداخته‌اند. غالباً در چهره‌پردازی شاهان از نسخه نامه خسروان، در مضامین نمادین از آثار العجم، در آرایش صحنه و پیکره‌ها از آثار نقش‌برجسته نامبرده و در شیوه‌های واقع‌نمایی، پرسپکتیو و بسیاری جزئیات دیگر، اسلوب‌های غربی را الگوی خویش قرار داده‌اند. این نتایج حدسیاتی نزدیک به یقین هستند و از بررسی منابع موجود حاصل شده‌اند چه بسا منابع دیگری وجود داشته باشد که یا در گذر ایام ناپدید شده‌اند و یا از دید نگارندگان مهجور مانده‌اند. آنچه مسلم است منابع نامبرده، مورد استفاده نگارگران این نسخه قرار گرفته‌اند، ولیکن چنانچه منابع دیگری هم درکار بوده است یا خیر، نیاز به همت و همکاری سایر محققان دارد.

در ادامه به بیان دقیق‌تر مؤلفه‌های باستان‌گرایانه موجود در تصاویر شاهنامه مذکور در جدول ۴ پرداخته شده است. لازم به ذکر است مؤلفه‌هایی که بر اساس اسلوب‌های غربی و یا سنت‌های پیشین نگارگری ایرانی به تصویر کشیده شده‌اند موضوع این تحقیق نیستند و

نتیجه

مفهوم باستان‌گرایی، درست در شرایط سرخوردگی‌ها و ناامیدی‌های سیاسی و اجتماعی ایران، در اواسط قاجار آشکار می‌گردد و به تدریج در آثار روشنفکران، رجال درباری، نویسندگان، هنرمندان و دیگر صاحبان منسب و رسانه رشد کرده و در اواخر قاجار به اوج شکوفایی خود می‌رسد. این پدیده نگاهی پرحسرت و غم‌زده به گذشته افتخارآمیز و البته از دست رفته ایران باستان داشته و چشمان خود را بر روی تاریخ پس از ساسانی تا عصر خویش می‌بندد. این جریان ریشه تمام ناکامی‌های سیاسی، نظامی، اجتماعی و ... ایران را ناشی از عقب‌ماندگی علمی و فناورانه می‌داند که خود ناشی از

حمله اعراب در چند قرن گذشته تصور می‌شده است. بنابراین به عرب‌ستیزی و دین‌زدایی از تمامی شئون جامع ایرانی می‌پردازد. در این برهه آثار باستانی مکشوفه توسط شرق‌شناسان غربی و معرفی و بسط آن‌ها توسط روشنفکران و اندیشمندان میهن‌پرست آن زمان، معیاری می‌شود برای خلق بسیاری آثار هنری و ادبی. در این میان چه اثری بهتر از شاهنامه فاخر فردوسی که سعی در پاسداشت زبان فارسی و فرهنگ شاهنشاهی ایران باستان دارد. حسین پاشاخان ملقب به امیربهدار، وزیر جنگ مظفرالدین شاه و همراه محمدعلی شاه به هنگام گریختن از ایران، که علاقه وافرویی به ایران شاهنشاهی و حفظ سلطنت در منابع تاریخی متعددی ذکر شده است؛ دستور به تهیه و تولید یک نسخه نگارگری شده از این اثر کلاسیک ادبیات فارسی با صرف هزینه‌های هنگفت می‌دهد و از برجسته‌ترین هنرمندان آن عصر؛ اعم از نگارگران، خوشنویسان و شاعران برای آرایش این نسخه استفاده می‌کند. این اثر به شیوه چاپ رایج آن روزگار یعنی سنگی و با تفاوت‌هایی در سنت شاهنامه‌نگاری در تهران به طبع می‌رسد و نام حامی آن یعنی بهادری را بر آن می‌نهند. در این اثر آشکارا تعدد در بکارگیری شاخصه‌های هنر ایران باستان به کار گرفته می‌شود. تلفیق اسلوب نقاشی غربی در پردازش واقعه‌گرایانه چهره‌ها، پیکره‌ها، حیوانات، مناظر و ... با شاخصه‌های باستان‌گرایی ایرانی از جمله، نقشمایه‌های ملی و میهنی، پویایی، روایتگری، رعایت تقارون، فضاسازی سه بعدی، آرایش صحنه و حالات پیکره‌ها بر اساس نقش برجسته‌های هخامنشی و ساسانی، تاکید بر سربندها و تاج‌های پادشاهان هخامنشی، اشکانی و ساسانی، استفاده از ستون، طاق و گنبد برای ایجاد فضایی شبیه به کاخ‌های ساسانی و هخامنشی، حفظ وحدت در سبک و برهم‌نمایی عناصر تصویری برای القای حس عمق و ... به شایستگی انجام گرفته است تا بتواند اثری خلق کند که روزنه امیدی باشد برای بازگشت به شکوه و جلال گذشته. آنچه گفته شد پاسخی بود به پرسش آغازین پژوهش و در پاسخ به پرسش دوم باید از عناوین کتاب‌های آثار العجم نوشته محمدنصیر فرصت شیرازی، نامه خسروان نوشته میرزا جلال‌الدین قاجاری و همچنین آثار باستانی مکشوفه در نواحی مختلف ایران، به عنوان منابع الهام بخش هنرمندان این نسخه نام برد.

منابع و مأخذ

افشار، ایرج. (۱۳۵۵). شاهنامه از خطی تا چاپی، مجله هنر و مردم، شماره ۱۶۲، صص ۴۵-۱۷.
اکبری، محمدعلی. (۱۳۸۴). تبارشناسی هویت جدید ایرانی: عصر قاجاریه و پهلوی اول، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
امانت، عباس. (۱۳۷۷). پور خاقان و اندیشه بازبانی تاریخ ملی ایران: جلال‌الدین میرزا و نامه خسروان، ایران‌نامه، مریلند: بنیاد مطالعات ایران (۶۵): ۵۴-۵۵.
امینی، امین. (۱۳۸۹). سکه‌های ساسانی، تهران: پازینه.
ایمانی، الهه؛ طاووسی، محمود؛ چیت‌سازیان، امیرحسین و شیخ مهدی، علی. (۱۳۹۴). گفتمان باستان‌گرایی در نقوش قالی‌های تصویری دوره قاجار، گلجام، شماره ۲۸، صص ۲۳-۳۸.
آدمیت، فریدون. (۱۳۲۷). ایدئولوژی نهضت مشروطیت، ج اول، چ اول، تهران: انتشارات پیام.
بیرو، الن. (۱۳۶۶). فرهنگ علوم اجتماعی، باقر ساروخانی، تهران: نشر کیهان.
بیگللو، رضا. (۱۳۸۰). باستان‌گرایی در تاریخ معاصر ایران، تهران: مرکز.
پارسی‌نژاد، ایرج. (۱۳۸۰). روشنگران ایرانی و نقد ادبی، تهران: انتشارات سخن.
پرادا، ایدت. (۱۳۸۹). هنر ایران باستان، یوسف مجید زاده، تهران: نشر دانشگاه تهران.
جلال‌الدین میرزا. (۱۲۶۴). چاپ اول، نامه خسروان، تهران: چاپ خانه استاد محمد تقی.
حسینی راد، عبدالمجید؛ خان‌سالار، زهرا. (۱۳۸۴). بررسی کتاب‌های چاپ سنگی مصور قاجار،

- هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، شماره ۲۳، صص ۷۷-۸۶.
- شیرازی، ماه منیر. (۱۳۹۵). بازیابی لایه‌های هویتی در در نسخه‌های مصور چاپ سنگی قاجار (مطالعه موری): تعداد سیزده نسخه با محتوای حماسی و ادبی (نگارینه هنر اسلامی، شماره ۱۱، صص ۲۸-۴۶).
- شیرازی، ماه منیر و دیگران. (۱۳۹۴). بررسی نسخه مصور نامه خسروان و تأثیر آن در هنر قاجار، فصلنامه نگره، دوره ۱۰، شماره ۳۳، صص ۶۱-۷۷.
- صمدی، هاجر؛ لاله‌ای، نعمت. (۱۳۸۸). تصاویر شاهنامه فردوسی به روایت میرزا علی قلی خویی، تهران: فرهنگستان هنر.
- علی آبادی، مهدی. (۱۳۹۴). دلایل احیای نقوش برجسته صخره ای در دوره قاجار، رشد آموزش هنر، دوره ۱۲، شماره ۳، صص ۴۳-۵۰.
- علی بیگی، رضوان. (۱۳۹۰). بررسی و معرفی نسخه مصور چاپ سنگی خاله سوسکه، هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، شماره ۴۷، صص ۶۷-۷۴.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۲۸۱). شاهنامه امیر بهادری، تهران: چاپ خانه آقا سید مرتضی.
- فرصت شیرازی، محمدنصیر. (۱۳۷۷). آثارالعجم، تهران: امیرکبیر.
- فون گال، هوبرتوس. (۱۳۷۸). جنگ سواران در هنر ایرانی و هنر متأثر از هنر ایرانی در دوره پارت و ساسانی، فرامرز نجد سمیعی، تهران: نشر نسیم دانش.
- قدیمی قیداری، عباس. (۱۳۹۱). تاریخ نویسی باستان‌گرا و ناسیونالیستی در ایران عصر قاجار، فصلنامه مطالعات تاریخ ایران اسلامی، شماره اول، صص ۷۶-۹۲.
- قدیمی قیداری، عباس. (۱۳۹۳). تداوم و تحول تاریخ‌نویسی در ایران عصر قاجار، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- کدی، نیکی آ. (۱۳۸۱). ایران دوره قاجار و برآمدن رضاخان، مهدی حقیقت زاده، تهران: نشر ققنوس.
- کیان فر، جمشید. (۱۳۷۶). شاهنامه امیر بهادری یا شاهنامه مظفری، فصلنامه کتاب، شماره ۳۰، صص ۲۹-۴۸.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۵۰). تاریخ تذکره‌های فارسی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- گیرشمن، رمان. (۱۳۷۱). هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی، چاپ دوم، عیسی بهنام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- گیرشمن، رمان. (۱۳۹۰). هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی، چاپ سوم، بهرام فره‌وشی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مارزلف، اولریش. (۱۳۸۹). شاهنامه بهادری: آخرین شاهنامه قاجار، آزاده افراسیابی، کتاب ماه کلیات، شماره ۱۵۹، صص ۴۸-۵۵.
- مارزلف، اولریش. (۱۳۹۳). تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی، شهرزاد مهاجر، تهران: نشر نظر.
- محیط طباطبایی، محمد. (۱۳۶۶). تاریخ تحلیلی مطبوعات، چ اول، تهران: نشر بعثت.
- هاشمی فشارکی، شادی. (۱۳۹۰). بررسی تطبیقی تصاویر چاپ‌سنگی شاهنامه در دوره قاجار و نسخه‌های مشابه هندی، مجله هنر، شماره ۸۳ و ۸۴، صص ۶۵-۸۰.
- Zia-ebrahimi, Reza (2016). The Emergence of Iranian Nationalism: Race and the Politics of Dislocation. Columbia University Press

Study Of Archaism in the Illustrations of the Lithographic Version of Amir Bahadori's Shahnameh*

Farzane fallahi, Department of Graphic, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran.

Abolghasem Dadvar, Department Of Art Research, Alzahra University, Tehran, Iran.

Received: 2020/02/14 Accepted: 2022/06/28

Iranian archaism pursues a nationalist, patriotic, and identity-oriented perspective, and celebrates the Persian language, the components of national identity, and Iranian culture. This ideology pays special attention to Iranian heroes and mythologies. Iranian archaism dates back to Fath-Ali Shah Qajar's reign and peaked during the reign of Reza Shah Pahlavi. Muzaffar al-Din Shah's reign also witnessed an abundance of these tendencies, to the extent that Hossein Pasha Khan, also known as Amir Bahador, a Qajar official who served as head of the royal guard, Muzaffar al-Din Shah's minister, and Mohammad Ali Shah's secretary of defense, commanded for an exquisite version of Ferdowsi's Shahnameh to be compiled. This version of Shahnameh eventually became one of the distinguished Qajar masterpieces reflecting archaic ideas. The book was compiled through lithography in Tehran and was titled Amir Bahadori's Shahnameh after its commissioner and sponsor, Amir Bahador. Some versions of shahnameh are stored at Istanbul University, New York Library, Astan Quds Razavi, Central Library of Tehran University and National Library. The compilation of Amir Bahadori's Shahnameh started in 1902 and took four years. This edition was tangibly distinct from the previous ones: First and foremost, the book is printed in a 23.43 cm format, which is one of the largest lithographic printing formats. Secondly, it is a work unlike any other edition of Shahnameh in terms of page layout since each page is allocated to one illustration covering the whole page. Moreover, the illustrations are stylized incredibly realistically and are compiled systematically. The introduction is written by Sadegh Farahani in 20 pages and is based on edition of Baysonghor's Shahnameh. Each page is divided into six columns, with three verses or six hemistiches on each line. The book contains 50 illustrations, 13 of which were drawn by the prominent miniaturists of the period, including Mosaver al-Molk Mohammad Kazem, Hossein Ali, and Ali Khan Naghash. Emad al-Molk calligraphed this version in four volumes. Each volume concludes with a short biography of those involved in preparing the series as well as the date of calligraphy. Along with the Baysonghor's and Shah Tahmasp's Shahnamehs, this version is believed to be the most exquisite. This **research** answers these **questions**: 1- What signs and symbols of archeology are manifested in illustrations of Amir Bahadori's Shahnameh? 2- What were the sources of inspiration for the miniaturists of this Shahnameh? Thereby, a qualitative-quantitative analysis was conducted on data derived from 50 illustrations in Amir Bahadori's Shahnameh, as well as their interpretation and comparison to their original sources. The data was collected by taking notes from the sources and by observing and reviewing the illustrations.

The study draws on a descriptive-analytic **method** with the aim of conducting a visual analysis of archaism in the illustrations of this manuscript. The **research** was conducted through the following stages: First, the illustrations were classified into four tables. Then, the characteristics of the works of arts from the Achaemenid, Parthian, and Sassanid eras were studied to extract the artistic elements associated with these historical periods. Table 3 demonstrates how the illustrations were adapted from ancient Iranian works of art. Finally, Table 4 compares the features extracted from Table 2 and the artistic features of the lithograph version of Amir Bahadori's *Shahnameh*. The findings are as follows: Amir Bahadori's *Shahnameh* is a brilliant work from various aspects, including the manifestation of patriotic and nationalist ideas through the art of illustration. Similar to other art or non-art works of the time, this book has sought to restore Iran's past glory and has tried to revive hope among Iranians. This version of *Shahnameh* manifests archaism in its illustrations through various components including national and patriotic motifs, narrative ambiance, three-dimensional settings of illustrations, figurative poses, the crowns of Achaemenid, Parthian, and Sassanid kings, Achaemenid and Sassanid reliefs, ribbons around the crown of Sassanid kings, and columns, vaults or domes similar to arches in Sassanid and Achaemenid palaces. The dynamism of the miniature characters, the narrative framework of the scenes, the three-dimensional tall Achaemenid columns and Sassanid vaults, the composition of figures, and the implementation of perspective principles are among the factors portraying the spirit of the spaces illustrated in this version of *Shahnameh*. The aforementioned are not only influenced by the Western artistic style, but also inspired by the creative components and elements of historical books such as *Name-ye Khosrovan* (the book of kings) and the works of Ajam. *Name-ye Khosrovan* book is a three-volume work on Iranian history, written by Jalal al-Din Mirza Qajar. The book can be considered the first to showcase a nationalist approach to Iranian history which was well celebrated during the Qajar era and served as a source of inspiration for the artists of the time. This was the first Persian history work of literature to describe Iran as a coherent historical institution and included the 900 years from the fall of the Sassanids to the rise of the Safavids into the history of Iran.

Keywords: Archaism, Lithography, Amir Bahadori's *Shahnameh*

References: Adamit, Fereydoun (1948). *Ideology of the Constitutional Movement*, Vol. I, Tehran: Payam Publications.

Afshar, Iraj. (1976). *Shahnameh, from calligraphy to print*, *Journal of People and Arts*, No. 162, pp. 17-45.

Akbari, Mohammad Ali. (2005). *Genealogy of the New Iranian Identity: Qajar and Pahlavi Eras*, Tehran: Scientific and Cultural Publications

Ali Beigi, Rezvan (2011). Review and introduction of the illustrated version of Aunt Suske lithograph, *Fine Arts-Visual Arts*, No. 47, pp. 67-74.

Aliabadi, Mehdi (2015). Reasons for reviving rock reliefs in the Qajar period, the growth of art education, Volume 12, Number 3, pp. 43-50.

Amanat, Abbas. (1998). *Poor Khaqan and the Thought of Recovering Iranian National History: Jalaluddin Mirza and the Khosrovan Letter*, *Irannameh*, Maryland: Iranian Studies Foundation (65): 54-55.

Amini, amin. (2010). *Sassanid Coins*, Tehran: Pazineh.

Bigdelo, Reza. (2001). *Archeology in Contemporary Iranian History*, Tehran: Center.

Bigdelou, Reza. (2001). *Archeology in Contemporary Iranian History*, Tehran: Center.

Biro, Aln. (1987). *Culture of Social Sciences*, Baqer Sarukhani, Tehran: Kayhan Publishing.

Cedy, Niki A. (2002). *Iran during the Qajar period and the rise of Reza Khan*, Mehdi Haghghatzadeh, Tehran: ghoghnoos Publishing.

Ferdowsi, Abolghasem (1903). *Amir Bahadori Shahnameh*, Tehran: Agha Seyed Morteza.

- Forsat Shirazi, Mohammad Nasir (1998). The works of Ajam, Tehran: Amirkabir.
- Ghadimi Gheidari, Abbas (2012). Archaeologist and Nationalist Historiography in Qajar Iran, Islamic Iranian Historical Studies Quarterly Journal, No. 1, pp. 76-92.
- Ghadimi Gheidari, Abbas (2014). Continuity and evolution of historiography in Qajar Iran, Tehran: Islamic History Research Institute.
- Ghadimi Gheidari, Abbas (2014). Continuity and evolution of historiography in Qajar Iran, Tehran: Research Institute of Islamic History.
- Golchin maani, ahmad .(1971). History of Persian reminders, Tehran: University of Tehran Press.
- Girshman, Roman. (1992). Iranian Art in the Parthian and Achaemenid Periods, Second Edition, Issa Behnam, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Girshman, Roman. (2011). Iranian art during the Parthian and Sassanid eras, third edition, Bahram Farhoushi, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Hashemi Fesharaki, Shadi (2011). A comparative study of lithographic images of Shahnameh in the Qajar period and similar Indian editions, Art Magazine, No. 83 and 84, pp. 65-80.
- Hosseini Rad, Abdul Majid; Khan Salar, Zahra (2005). Review of Qajar illustrated lithography books, Fine Arts-Visual Arts, No. 23, pp. 77-86.
- Imani, Elahe; Tavousi, Mahmoud; Chitاسian, Amir Hossein and Sheikh Mehdi, Ali. (2015). The discourse of archeology in the motifs of pictorial carpets of the Qajar period, Goljam, No. 28, pp. 23-38.
- Jalaluddin Mirza (1885). Khosravan Letter, First Edition, Tehran: Ostad Mohammad Taghi Printing House.
- Kianfar, Jamshid (1997). Amir Bahadori Shahnameh or Mozaffari Shahnameh, Ketab Quarterly, No. 30, pp. 29-48.
- Marzolf, Ulrich (2010). Shahnameh Bahadori: The Last Shahnameh of Qajar, Azadeh Afrasiabi, Book of the Month of Generalities, No. 159, pp. 48-55.
- Marzolf, Ulrich (2014). Fiction illustration in Persian lithography books, Shahrooz Mohajer, Tehran: Nazar Publishing.
- Mohit Tabatabai, Mohammad (1987). Analytical History of the Press, Vol. I, Tehran: Besat Publishing.
- Parsi Nejad, Iraj. (2001). Iranian Enlighters and Literary Criticism, Tehran: Sokhan Publications.
- Prada, Edith (2019). Ancient Iranian Art, Yousef Majidzadeh, Tehran: University of Tehran Publications.
- Samadi, Hajar; Lalei ◊ Nemat. (2009). Images of Ferdowsi Shahnameh narrated by Mirza Ali Gholi Khoi, Tehran: Academy of Arts.
- Shirazi, Mah Munir (2015). Recovery of identity layers in illustrated versions of Qajar lithography (Murray study: thirteen copies with epic and literary content) Islamic Art Gallery, No. 11, pp. 28-46.
- Shirazi, Mah Munir et al. (2015). A study of Khosravan's letter illustrated version and its impact on Qajar art, Negreh Quarterly, Vol. 10, No. 33, pp. 61-77.
- Von Gaul, Hubertus (1999). War Riders in Iranian Art and the impacts of Iranian Art on the Parthian and Sassanid Eras' Arts, Faramarz Najd Samieii, Tehran: Nasim Danesh Publications.